

L'APORTACIÓ DE L'ARQUITECTE JOAN ABRIL I GUANYABENS A LA RECERCA ARQUEOLÒGICA DE LA CIUTAT DE TORTOSA I TERRITORI

MARGARIDA GENERA I MONELLS

Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya

JOSEP ALANYÀ I ROIG

Director dels Arxius Capitular y Diocesà de Tortosa

JOSEP BESTRATEN I SÁNCHEZ

Arquitecte

RESUM

A través d'aquest article, ens proposem fer l'anàlisi valorativa de l'obra de Joan Abril i Guanyabens, una figura polifacètica que ens ha llegat una valuosa documentació sobre l'antiga ciutat de Dertosa amb una perspectiva àmplia i alhora, profunda. Per la seva tasca de recerca i difusió, mereix ser considerat el pioner de l'arqueologia urbana de la capital del Baix Ebre i territori. Així mateix, presentem aquí alguns dels treballs arqueològics realitzats a Tortosa i voltants a començaments dels anys vuitanta, el plantejament dels quals té certa relació amb la labor de l'esmentat arquitecte, particularment pel que fa a la voluntat de reprendre de forma continuada la recuperació del centre històric de la ciutat, basada en una investigació científica i respectuosa patrimonialment.

ABSTRACT

In this article we propose to appraise the work of Joan Abril i Guanyabens, a multifaceted figure who bequeathed us valuable documentation on the ancient town of Dertosa from a wide and, at the same time, profound perspective. For his research and divulgation work he is to be considered the pioneer of urban archaeology in the capital and Territory of the Baix Ebre region. We also describe some of the archaeological excavations carried out in and around Tortosa at the beginning of the eighties (? Pontà 1920?), the approach of which bears some relation to the work of the aforementioned architect, particularly in terms of the desire to resume, on a continuous basis, the restoration of the historical centre of the town, based on scientific research and a respect for its heritage.

Paraules clau: historiografia / arqueologia urbana / època romana / Baix Ebre / Ilercavonia.

Keywords: *Historiography / urban archaeology / Roman period / Baix Ebre / Ilercavonia.*

INTRODUCCIÓ

Si la investigació d'una ciutat antiga, a la qual s'ha sobreposat una de moderna, sempre esdevé per si mateixa una tasca difícil, en el cas de Tortosa presenta una problemàtica encara molt més complexa, especialment trenta anys enrera, just quan emprenguérem les primeres intervencions arqueològiques de forma planificada dins del nucli urbà. Aquestes dificultats són la conseqüència, sobretot, de tres factors que han actuat com a forts condicionants a l'hora de dur a terme excavacions en el centre històric d'aquesta localitat.

-La proximitat del riu. L'Ebre ha configurat una fisonomia d'una ciutat singular, que gaudí de la privilegiada situació geoestratègica amb l'existència d'un port marítimofluvial. Tanmateix, a causa de la capa freàtica tan propera, resulta molt difícil l'excavació del subsòl, fins i tot podríem afirmar que en alguns punts esdevé impossible registrar metodològicament els nivells romans.

-L'escassetat de dades científiques on fonamentar un model teòric com a punt de partida de les intervencions.

-La manca d'una tradició arqueològica que propiciés la implicació de la mateixa ciutadania de forma generalitzada en favor de la conservació patrimonial.

Sortosament, avui el panorama ha canviat molt, malgrat en comparació amb altres ciutats antigues l'arqueologia urbana de Tortosa es trobi lluny d'assolir nivells científics equiparables. D'ací l'interès que pot tenir qualsevol nova aportació que enriqueixi el coneixement de *Dertosa*, que podríem definir encara com una *ciutat ignota*.

A mode de petit homenatge, ja que com veurem més endavant l'any 2010 ha fet cent anys que Joan Abril identificà un dels jaciments més importants d'aquest territori, la vil·la de Barrugat; presentem aquí alguns dels treballs arqueològics realitzats a Tortosa i voltants a inicis dels anys vuitanta sota la nostra direcció, el plantejament dels quals té certa relació amb la labor de l'esmentat arquitecte, particularment pel que fa a la voluntat de reprendre de forma continuada i amb molta vitalitat la recuperació del centre històric de la ciutat, basant-nos en una recerca feta amb rigor científic i respectuosa patrimonialment.

Notes biogràfiques sobre l'arquitecte Joan Abril i Guanyabens

Joan Abril i Guanyabens (Mataró 1852 - Tortosa, 1939). Aquest distingit mataroní va estudiar a la Universitat de Barcelona, on va obtenir el títol d'arquitecte l'any 1879. Des d'aleshores, va ocupar el càrrec d'arquitecte municipal de Tortosa durant 4 etapes, entre els mesos de març de 1882 i juny de 1901. Posteriorment, fins el juliol de 1926 també ho fou del bisbat, condició que li va facilitar la possibilitat de redactar nombrosos projectes de restauració d'esglésies i ermites en tot el territori diocesà, entre ells el de la catedral (capelles de Sant Josep, Sant Pere, Sant Mauro, ..., la sagristia o els finestrals) i el del

propi palau del Bisbe, on va intervenir en la rehabilitació de la façana, la porta de la capella, etc. També són obres, en principi, projectades per Joan Abril, el mercat Municipal de Tortosa (1887), el convent de les Monges Mínimes de Móra d'Ebre (1894), el temple de la Reparació (1903), el campanar de Xerta (1910), l'església de Camarles i la del Roser de Ferreries (1914) a Tortosa, a més d'encarregar-se de la planificació de l'eixample de l'àrea urbana, un cop enderrocades les muralles, seguint els exemples d'altres ciutats d'arreu del país, com el cas de Barcelona, Girona, etc. Aquest fet li va donar l'oportunitat de conèixer directament l'antiga ciutat a través del descobriment de vestigis que anava publicant a través del setmanari la *Veu de la Comarca* (1903-1909), escrit totalment en català, que ell mateix dirigí. Aquest periòdic també va contribuir a difondre les manifestacions catalanistes del moment, com les obres literàries com de discussió, el Diccionari Català-valencià-balear de Mn. M. Alcover i la celebració del I Congrés Internacional de la Llengua Catalana, l'any 1907.

Actualment hi ha dubtes, sobre la total autoria d'alguna de les seves obres, com podria ser la del mercat Municipal. Segons el diari de l'època *Diari de Tortosa* el dia 9 de octubre de 1885, apareix un article que tracta de l'enfonsament d'alguns arcs en l'obra del nou mercat, sense dubte a causa de les pluges i dels materials dolents que s'havien utilitzat en la construcció de l'immoble. En posteriors articles es menciona que la part de l'edifici que encara quedava dempeus, va acabar d'enfonsar-se el febrer de 1886. Per aquests motius es qüestiona de la total autoria de l'edifici del mercat.

Estudis recents atribueixen com possible autor a l'arquitecte Juan Torras Guardiola *L'Eiffel català*. No obstant, opinem que es podria qualificar a Joan Torras Guardiola com col·laborador o coautor en el càlcul i execució de les encavallades de la nau del mercat, peça rectangular de 83 m x 32 m amb l'estructura de la coberta feta amb catorze encavallades d'acer, utilitzant un arc parabòlic en el seu disseny. L'arquitecte Torras era un bon especialista amb el càlcul d'estructures metàl·liques, i tal vegada, Joan Abril demanés la seva col·laboració davant dels ensorraments del mercat com a reconegut especialista en estructures metàl·liques.

Una altra obra important de la ciutat de Tortosa, el Parc Teodor González atribuïda íntegrament a Joan Abril, ara per ara es té constància que l'escalinata de pujada al llac és obra de l'arquitecte Pau Monguió i Segura, arquitecte que desenvolupà la seva activitat a Tortosa i sobretot a Terol. Tot i així, opinem que el treball en equip és justament una bona manera de poder aconseguir uns resultats més acurats.

També se l'ha considerat un dels principals fundadors del *Museu de la Il·lucavonia*, com a lloc de dipòsit dels materials que s'anaven recuperant durant les obres. Va aconseguir que s'aprovés la seva creació en el ple de l'Ajuntament en sessió del 25 de juliol de 1900, ocasió en què fou nomenat el seu director. El

Museu de la Il·lucavonia fou inaugurat durant les Festes Patronals de la Cinta, l'1 de setembre d'aquell mateix any.

L'arqueologia de Tortosa i el seu reconeixement patrimonial

La personalitat polifacètica de Joan Abril (especialment en els camps del dibuix, pintura, periodisme, arqueologia,...) en la qual conflueixen sensibilitat, coneixement i habilitat artística el facultà per a transmetre'ns un preciós llegat molt il·lustratiu per al coneixement de *Dertosa* i el seu territori (fig. 1).

Així, doncs, entre molts altres qualificatius, podem considerar-lo un dels pioners de l'arqueologia per propi mèrit en haver exercit la seva professió amb una visió moderna i des d'una perspectiva interdisciplinària. A finals del segle XIX va donar un nou enfocament a l'estudi del passat a partir dels vestigis arqueològics localitzats. El fet d'actuar dins del nucli antic va poder conèixer moltes troballes interessants, sobretot per la gran concentració de restes descobertes als voltants de la catedral, entre el barri de Remolins i el carrer de la Mercè, va poder intuir que en aquest sector de la ciutat es devia situar l'àrea foral de l'antiga *Dertosa*, tal com indiquem més endavant, aleshores basant-nos en els topònims. D'altra banda, la presència d'un nombre certament important d'inscripcions romanes, elements motllurats, entre altres materials, reforça aquesta hipòtesi, que amb el pas del temps, a la llum de noves descobertes podem anar precisant.

Es tracta no solament de les restes recuperades en el subsòl mentre es duïen a terme algunes obres, sinó també de diversos elements constructius i epigràfics que durant segles s'havien conservat encastats en diferents edificis d'èpoques molt més recents. Formant part de la façana de l'edifici del Palau del Bisbe, a finals de l'any 1997 es va trobar un fragment de làpida (ARBELOA-MUÑOZ 1998: 19) (fig. 2) que amplia la llarga llista ja recollida en el *CIL* (HÜBNER 1869, GENERA 1985, p. 135-144, MAYER, RODÀ, 1985 i 1986, entre les quals, figuren exemplars molt rellevants, com els dos pedestals que es trobaven en la façana nord de la catedral i que l'any 1985 es varen substituir per les corresponents rèpliques amb l'objectiu de conservar en bon estat les peces originals sense canviar la fisonomia del conjunt (fig. 3), a més d'una altra làpida encastada en el mur que mira la placeta de Santa Anna d'aquest conjunt arquitectònic. En el marc del mateix programa d'actuacions, es va procedir també al canvi de l'estela més emblemàtica d'aquesta ciutat, que durant segles formava part de la torre de Llevant del palau de la Suda (on avui es troba el Parador de turisme), juntament amb la qual hi havia la base o coronament de la mateixa làpida (GENERA-BESTRATEN 1993, p. 61-62) (fig. 4). Així, doncs, com hem dit, entre altres, a ell devem, una sèrie de descobertes d'època romana, entre les quals aquí dedicarem especial atenció a les que van tenir lloc en solars de la Costa dels Capellans, les restes del port fluvial sota el palau del Bisbe i la vil·la de Barrugat, a Bitem, no solament

per la seva rellevància, sinó també per llur vinculació amb intervencions fetes durant el primer quinquenni dels anys vuitanta, etapa que podríem considerar com la que es van implantar els criteris patrimonials propis d'una administració moderna i sensible vers el llegat humà, la història i el seu entorn.

La Costa dels Capellans és una via urbana de la ciutat de Tortosa que arrenca del punt on es troben la placeta de Santa Anna i el carrer de la Cruera i discorre paral·lel al mur NO de la catedral gòtica. En aquest espai urbà, molt pròxim a l'Ebre i al Portal de Tamarit, als peus del castell de la Suda, hi ha antics solars que trobem definits en les donacions que es van fer en els segles XII i XIII al Bisbe i Capítol de Santa Maria de Tortosa. Així consta en els pergamins i els cartorals de l'època. Aquí va construir-se l'Hospital de Santa Maria i hi tenien les façanes la Infermeria de la Seu i el Forn de la Canonja més antic. En el solar corresponent al núm. 7, Joan Abril va trobar les restes de làpides, elements constructius motllurats, tesselles, etc. Així mateix, en el carrer Major de Remolins, entre els carrers Sol i Jerusalem, com a conseqüència d'unes obres en el clavegueram es recuperaren una sèrie de basaments i una pilastra de pedra de les pedreres de Flix que s'atribuïren a un edifici porticat d'època romana. No massa lluny d'aquestes troballes, molt posteriorment, es va recuperar un dels pocs fragments escultòrics dels fins avui coneguts en aquesta ciutat. També el mateix arquitecte (ABRIL 1905) cita la troballa d'un tram de muralla durant la construcció del temple de la Reparació en el carrer de la Mercè, juntament amb sepulcres i altres restes (ABRIL 1905, BAYERRI 1948: 669).

Els treballs d'excavació realitzats l'any 1985, en el solar núm. 5 de la costa dels Capellans, van proporcionar més informació de gran interès en localitzar una gran acumulació de materials sobretot de ceràmiques (la gran majoria corresponents a l'època flàvia), que podrien provenir d'un abocador format en un punt molt proper, i que hauria estat alterat a causa de moviments de terres (GENERA 1985, 1993, 1998). La presència de materials d'època baixrepublicana de forma residual, probablement caiguts del turó de la Suda, representa un indici més que corrobora la suposició que el poblat ibèric primigeni es trobi, just en aquest promontori, avui totalment desfigurat per les construccions d'època medieval i posteriorment per les dependències del Parador (GENERA I JÁRREGA 2009).

El *Palau del Bisbe* (fig. 2), residència oficial del bisbe i seu de la Cúria diocesana, és, com la catedral de Santa Maria situada en un punt molt pròxim, un dels edificis medievals més emblemàtics de la ciutat de Tortosa. Estem davant un monument històric i artístic que és considerat una construcció singular del gòtic civil català dels segles XIV-XV. L'edifici, de murs potents i obra de carreu, s'aixeca damunt les restes de l'antic port fluvial de la Dertosa romana i alguns elements arquitectònics del segle XIII s'han conservat formant part dels fona-

ments de la façana fluvial de l'edifici, actualment ocults sota el nivell del carrer.

El projecte de restauració del Palau Episcopal va suposar la localització dels vestigis del port, que ens ha deixat ben descrits i dibuixats l'arquitecte Joan Abril i Guanyabens. A l'Arxiu Històric Diocesà, Secció Palau Episcopal de Tortosa, caixa 1, s'ha conservat, manuscrit, el lligall que conté el *Duplicado del Proyecto de Consolidación y Restauración del Palacio Episcopal*, redactat pel qui fou arquitecte diocesà. El lligall el formen cinc documents manuscrits, redactats en castellà, que l'arquitecte Abril anomena *Plegos: 1. Memoria; 2. Planos; 3. Perfiles; 4. Detalles. 5. Presupuesto*. Tots ells van escrits i signats per mà de l'arquitecte en paper de marca, en paper de tela els plànols. Les mides generals dels fulls destinats als textos són 31,1 x 21,5 cm. Les dimensions dels plànols, sempre plegats, són variables.

Del Palau del Bisbe, en lloança, ha escrit l'historiador Enric Morera: "...edifici eclesiàstic, lo palau ahont s'hostatja lo prelat de la diòcesi tortosina, junt al riu, puix les aygües llepan lo mur occidental, essent la fàbrica de grans carreus, sobretot en la part baixa, com d'obra romana, seguint després altres línies de pedra treballada dels segles XIX y XV, y acaba amb noves obres del XVIII" (MORERA 1909, p. 697).

L'edifici monumental, de carreus isòdoms, s'organitza entorn d'un pati central de planta quadrangular amb estances d'arcs diafragma ogivals a la planta baixa i galeria gòtica estilitzada al nivell principal. Ocupa una superfície irregular aproximada de 1.825 m² delimitada a l'est, en la façana principal, pel carrer de la Cruera, on s'entrecruaven els dos eixos de la ciutat romana –*Cardo Maximus i Cardo Decumanus*–, cruïlla urbana d'on pren nom el carrer actual; l'avinguda de Felip Pedrell, vora el riu, a l'oest, el carrer Dr. Ferran, abans de la Presó, al sud, i la paret mitjana de la casa núm. 9 del carrer de la Cruera al nord (GENERA 2003, p. 169-182, GENERA i ALANYÀ, en premsa). També, en la planta dibuixada per Abril podem veure grafiat el pont (de pedra?), del que no tenim pràcticament cap evidència més que la citació d'Esteve Gálvez que diu haver-ne vist encara els fonaments (ESTEVE GÁLVEZ 2003).

En el paratge de Barrugat, uns 7 Km al nord de la població de Tortosa, es troben el poblat ibèric de les Planetes o Mont de Barrugat (GENERA 1991; DILOLI 2003) i una necròpoli d'època romana que podria perdurar fins a l'antiguitat tardana. Durant la construcció del canal esquerre de l'Ebre, el 1910, es localitzaren una sèrie d'estructures arquitectòniques corresponents al conjunt termal d'una important vil·la romana, sobre la qual ens n'ha transmès alguna documentació de gran interès (ABRIL 1931; vegeu-ne també un resum a BAYERRI 1948, p. 662). D'acord amb la publicació *Un capítol de la meua actuació a Tortosa*, l'esmentat arquitecte es refereix a la descoberta de restes arqueològiques mentre es feien les obres del canal esquerre de l'Ebre, concretament "el 20 de novembre de 1910,

en el km 5, de l'origen de Xerta, partida de Barrugat, prop de Bitem", terme de Tortosa, a la comarca del Baix Ebre. Així mateix, comenta el dit arquitecte que: "Com que els treballs d'excavació es feien per contrata i amb excavadores mecàniques, varen ésser tirats al riu infinitat d'objectes i mosaics destrossats i dependències de la dita vil·la inconscientment, fins que en aparèixer unes grans olles i pilans, i damunt els mosaics i un paviment de grans llosanes de pedra arenosa, per indicació meua va posar-se en coneixement de l'Ajuntament de Tortosa la troballa, però les dues persones *competentes* (segons deia la comunicació) consultades –s'ha de suposar que eren el Director del Museu i el Sr. Arxiver (bibliotecari)– dictaminaren *ser de escaso valor*, després d'haver enviat allà uns operaris que trossegaren el que hi havia per examinar-ho millor. Essent jo coneixedor del poc interès que li donava l'Ajuntament, vaig determinar-me a demanar a l'enginyer encarregat dels treballs autorització per poder aprofitar tot el que em semblés d'interès històric, i a l'efecte vaig aixecar el pla de tot allò descobert (fig. 5) i emportar-me a casa tot el que pogués, a fi de conservar-ho i estudiar-ho, i vaig obtenir de l'amic Sr. Rogeli Yerro els croquis dels mosaics que va fer abans que els destrossessin els enviats de l'Ajuntament, al qui també serà deutora Tortosa, en tenir coneixement d'aquesta troballa, ja que ell va ser el primer a dir-m'ho, i ell va, per indicació meua, fer-ne sabedor a l'Ajuntament". Gairebé immediatament, *la Comisión Central de Monumentos* fou informada d'aquesta descoberta per F. Mestre Noe, el dia 23 de novembre de 1910, sobretot per la troballa de mosaics, tal com ho recullen les memòries conservades en l'Arxiu de la *Real Academia de la Historia* (CAT/9/7975/60 (1)).

Finalment, en el decurs de la intervenció duta a terme entre els anys 1984 i 1985, vàrem poder acomplir els objectius que ens havíem marcat: la recuperació de tots els materials que es trobaven dispersos pel canal, la documentació de la totalitat d'estructures visibles, l'aixecament topogràfic del conjunt, així com la caracterització de les diferents etapes d'ocupació de l'establiment. L'any 1985 també es van protegir les principals construccions abans de revestir les parets de l'esmentada canalització. Tot i les limitacions d'aquestes intervencions, també ens ha estat possible establir la cronologia de tot el conjunt. Després d'una fase d'època baix imperial, que podria estar relacionada amb el poblat veí de les Planetes documentada en un petit sector del jaciment, trobem que l'ocupació de tot aquest paratge va tenir lloc entre els segles I aC i VI/VII dC. Tot sembla indicar que la zona del *balneum* fou reformada durant el segle III amb l'ornamentació d'alguns paviments amb mosaics policroms. L'esplendor de la vil·la, reflectit per la presència de materials de construcció de cert luxe, repertori ceràmic i altres objectes més d'us quotidià, que ho evidencien podria estar relacionat amb les activitats portuàries derivades del traspàs de mercaderies propis de la navegació marítima a la fluvial i viceversa.

Consideracions finals

L'arquitecte Joan Abril i Guanyabens fou un personatge polifacètic, tant per la seva activitat professional com personal, un home d'una gran cultura i nacionalista català, destacable per la seva gran estima per l'art i l'arquitectura, fortament compromès en la construcció i defensa del patrimoni arquitectònic i arqueològic de les terres de la *Ilercavonia*. És tot un referent de l'arquitectura de les Terres de l'Ebre de finals del segle XIX i principis del XX, que va aplicar unes bases científiques i patrimonials en els treballs de restauració i rehabilitació de conjunts arquitectònics.

Per aquests motius, si bé existeixen alguns precedents historiogràfics en referència amb la ciutat romana de *Dertosa*, podem considerar que l'arquitecte Joan Abril va ser un dels principals pioners de l'arqueologia d'aquesta localitat, basant-nos en els fets següents:

1. Per la modernitat dels seus treballs, ja a les darreries del segle XIX, fou capaç de plantejar un tractament molt respectuós històrico-artístic dels diferents edificis del nucli urbà, amb visió multidisciplinària, comptant amb la col·laboració de tècnics especialistes en altres disciplines. Es proposava estudiar el passat basant-se en els vestigis arqueològics.

2. Pel seu treball documental tan acurat, no solament pel que fa al material gràfic, sinó també pel contingut dels seus escrits. El plànol de Tortosa amb la distribució de les troballes d'època romana, publicat en *Enciclopedia Universal Espasa Calpe* (ABRIL 1909) ha esdevingut el punt de partida de tots els historiadors i arqueòlegs que hem continuat treballant en aquesta ciutat.

3. Per l'esforç dedicat a favor de la conservació dels propis vestigis descoberts (propòsit no sempre assolit, com el cas de Barrugat) i l'interès en fundar el Museu Municipal d'Arqueologia de Tortosa, com a lloc que garantís la seva conservació.

FONTS I BIBLIOGRAFIA

- Arxiu Històric Diocesà de Tortosa (AHDTò)
- Secció Palau Episcopal de Tortosa
- ABRIL, J.: *Palacio Episcopal de Tortosa. Memoria y Proyectos. Año 1895*.
- ABRIL, J. (1905): "Trovalla important", *La veu de la comarca*, p. 28.
- ABRIL, J. (1909): "Plano de Tortosa", a *Enciclopedia Universal Espasa Calpe*, veu "Tortosa".
- ABRIL, J. (1931): *Un capítol de la meua actuació a Tortosa*, pp. 33-34.
- ALANYÀ, J. *El Palau Episcopal de Tortosa i la Casa del Vicariat* (s. XIV-XX), (inèdit).
- ARBELOA, J.V. (1997): "Límits arqueològics a la configuració del delta de l'Ebre a l'antiguitat", *Nous Col·loquis*, I, pp. 9-28.
- ARBELOA, J.V. (1999): "Ciutat de Dertosa. Del romà al romànic. Història, art i cultura de la tarraconense mediterrània entre els segles IV i X", pp. 83-84. ARBELOA, J.V. (2000): "Dertosa a l'Antiguitat Tardana. Consideracions sobre els espais culturals", *Nous Col·loquis*, IV, pp. 45-72.
- ARBELOA, J.V.; MUÑOZ, J.H. (1998): "Una nova inscripció funerària de la Dertosa romana", *Nous Col·loquis*, II, pp. 19-24.
- ARBELOA, J.V.; MUÑOZ, J.H. (1999): "Darreres aportacions a la inscripció de Luci Valeri", *Nous Col·loquis*, III, pp. 37-40.
- BAYERRI, E. (1931-1956): *Historia de Tortosa y su comarca*, 8 vols. Tortosa (concretament vol. IV, 1943, vol. V, 1948, i vol. VI, 1954).
- CARRERAS CANDI, F. (1940): *La navegación en el río Ebro. Notas históricas*, Barcelona.
- CIL (1994): *Corpus Inscriptionum Latinarum II. Inscriptiones Hispaniae Latinae*. 2ª ed. Part XIV, fascicle I. Berlin-New York.
- CURTO, A.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, R.; ROS, E. (1986): "Resultats de les excavacions arqueològiques portades a terme l'any 1984 a Tortosa (Baix Ebre)", *Tribuna d'Arqueologia* 1984-1985, pp. 115-120.
- DILOLI, J. (1996): "Hibera Iulia Ilercavonia-Dertosa; l'assentament ibèric i la implantació de la ciutat romana", *Bulleti Arqueològic*, època V, núm. 18, pp. 53-68.
- DILOLI, J.; BEA, D.; VILASECA, A. (2003): *L'assentament ibèric de les Planetes. Tortosa, Baix Ebre*.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (2000): *Recerques Arqueològiques a la Ribera Baixa de l'Ebre*, 2 vols., Amposta.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (2003): *La Via Romana de Dertosa a Saguntum*, Castelló.
- GENERA, M. (1985): "Estat actual de la recerca de Dertosa romana", *Quaderns d'Història Tarraconense*, vol. V, 135-144.
- GENERA, M. (1991): *L'Ebre final: del paleolític al món romà*, Centre d'Estudis Dertosenses, 37, Tortosa.
- GENERA, M. (1993): "Dertosa, una ciutat romana", *Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica. La ciutat en el món romà*, vol. II, Tarragona, p. 171.
- GENERA, M. (1993): "Intervencions a Dertosa (1982-1989)", *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, pp. 53-59.
- GENERA, M. (1998): "Anàlisi dels trets diferencials dels models d'ocupació i transformació del territori durant l'època romana a l'Ebre final: Dertosa i el seu entorn", *Citerior*, 2, pp. 199-220.
- GENERA, M. (2003): "Dertosa: evolució d'una ciutat arran de l'Ebre", *Actas de IV Jornadas de Arqueología Subacuática. Puertos fluviales antiguos: ciudad, desarrollo e infraestructuras*, València 2001, València, pp. 169-182.
- GENERA, M.; BESTRATEN, J. (1993): "Recuperació de làpides romanes a Tortosa", *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, pp. 61-62.
- GENERA, M.; JÁRREGA, R. (2009): *Aproximació a la Dertosa romana: Resultats de les investigacions arqueològiques al solar de la Costa dels Capellans, núm. 5. Tortosa*, Pragma edicions, Reus.
- GENERA, M.; JÁRREGA, R. (2010): *Aproximació a l'ager Dertosanus: La vil·la romana de Barrugat, Bitem, Tortosa (El Baix Ebre)*, Pragma edicions, Reus.
- GENERA, M.; ALANYÀ, J. (en premsa): "El puerto de Dertosa: Nuevos datos para su identificación".

- HÜBNER, E. (1869): *Corpus Inscriptionum Latinarum II. Inscriptiones Hispaniae*, Berlin, pp. 535-538.
- ICC, Intitut Cartografic De Catalunya (1986): *Cartografia de Catalunya dels segles XVII i XVIII*, Barcelona.
- IZQUIERDO, P. (1990): "Liaisons entre navigation maritime et fluviale en Tarraconaise. Les exemples de *Les Sorres et Dertosa*", *Le commerce maritime romain en Méditerranée Occidentale* (Barcelona, 1988), Louvain-la-Neuve, pp.189-199.
- KAGAN, R. L. (1986): *Ciudades del Siglo de Oro. Las vistas españolas de Anton Van den Wyngaerde*, Madrid.
- LOPEZ I DAUFÍ, A. (Gener 2002): *Guia d'arquitectura de la Demarcació de l'Ebre*, ed. Col·legi d'Arquitectes de Catalunya Demarcació de l'Ebre.
- MAYER, M.; RODÀ, I. (1985): "Consideraciones sobre el conjunto epigráfico de Dertosa", *XVII Congreso Nacional de Arqueología*, Logroño, 1983, Zaragoza, pp. 701-737.
- MAYER, M.; RODÀ, I. (1986): "L'epigrafia romana a Catalunya, estat de la qüestió: darreres novetats", *Fonaments*, 5, Barcelona, pp. 167-172.
- MIRAVALL, R. (1986): *Necròpolis, sepultures, inhumacions a Tortosa*, Tortosa.
- MIRAVALL, R. (1988): *Tortosa, any zero, Dertosa*, Tortosa.
- MORERA I LLAURADÓ (1909): "Província de Tarragona", dins Carreras Candi, F. (dir.), *Geografia General de Catalunya*, p. 697.
- PONS, J. (1976): *Estudio de la estructura social de Dertosa y Aeso en el Alto Imperio a través de la epigrafía*, Tesi de llicenciatura, Universitat de Barcelona [inèdita].
- VALLDEPEREZ, M. (2010): "Hibera Iulia Ilercavonia Dertosa. Dades històriques i arqueològiques des d'època ibèrica fins al segle I de la Nostra era", *Quaderns de recerca*, 6, Tortosa.
- VIDA FRANQUET, J. (2009): "Joan Abril i Guanyabéns. La necessitat d'una desmitificació", *Ebrencs del segle XIX*, Universitat Rovira i Virgili - Arola Editors, Tarragona, pp. 41-58.
- VIDAL, J.; CURTO, A. (2004): "Patrimoni al rebost", *La Veu de l'Ebre*.

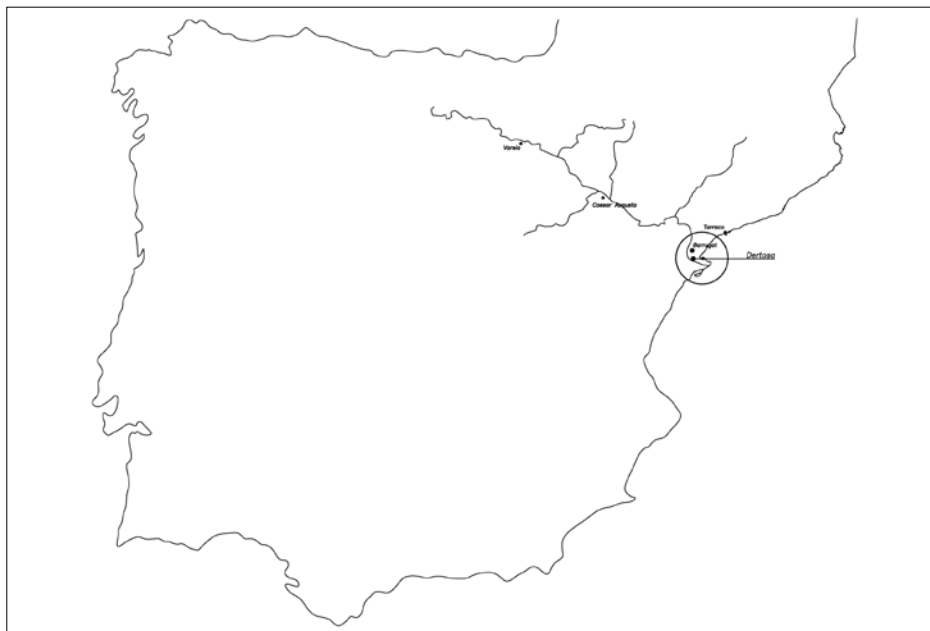

Figura 1: Situació de la ciutat de Dertosa i del jaciment de Barrugat a Bitem, dins la xarxa fluvial de l'Ebre navegable a l'antiguitat.

Figura 2: Vista del Palau Bisbe i edificis colindants, des de la catedral, amb indicació d'un fragment d'inscripció romana.

Figura 3: Làpides encastades en la catedral, l'any 1985, abans de ser substituïdes per les rèpliques corresponents.

Figura 4: L'estela de la barca i el seu coronament, encara encastats en la torre de llevant de la Suda.

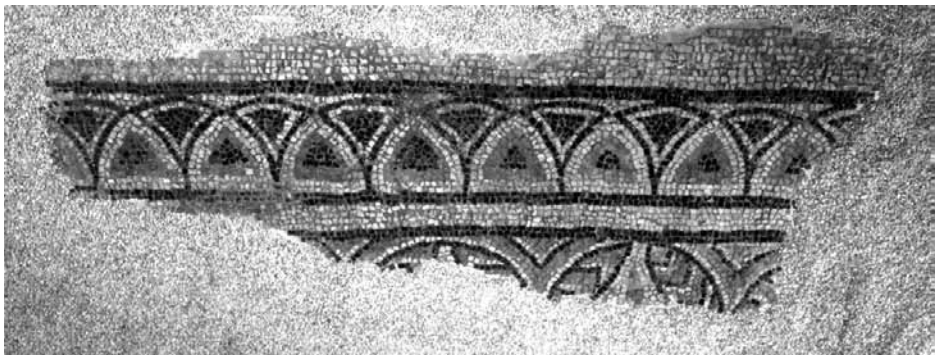
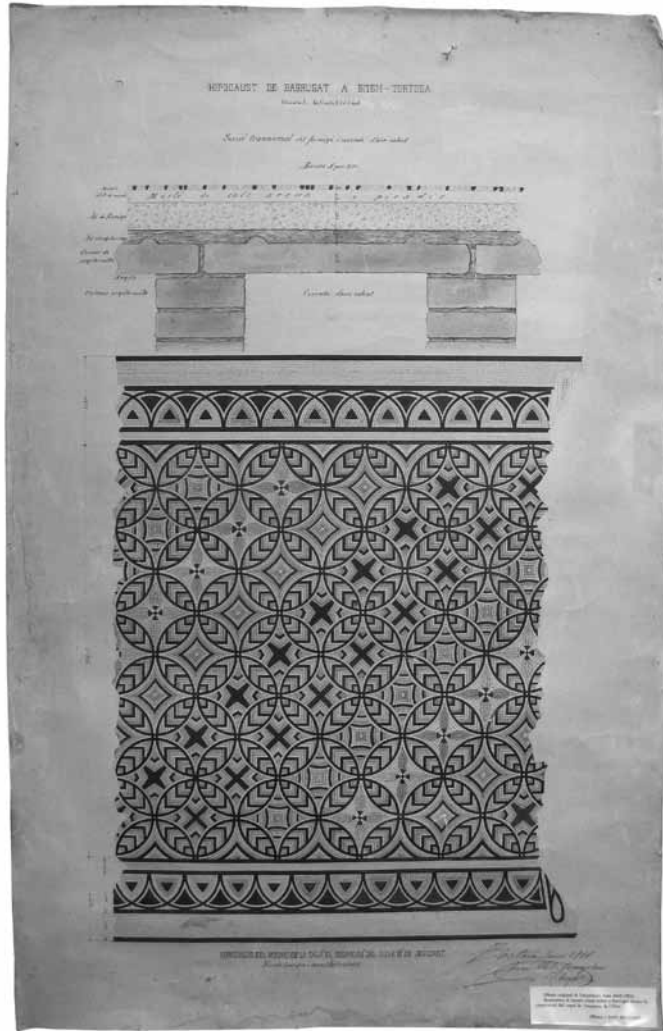

Figura 5: Dibuixos de l'arquitecte Joan Abril i Guanyabens a partir de les troballes de Barrugat (Arxiu Municipal de Tortosa).

NORMES DE PRESENTACIÓ DELS ORIGINALS

El *Butlletí Arqueològic* és l'anyari que, des de 1901, edita la Reial Societat Arqueològica Tarraconense, i que ha basat la seva línia d'actuació en la publicació de treballs d'Història i ciències auxiliars, amb preferència per l'àmbit de l'Arqueologia i la Història Antiga de Tarragona.

Els originals que siguin dipositats per a la seva publicació al *Butlletí Arqueològic* s'adreçaran a:

Reial Societat Arqueològica Tarraconense
Butlletí Arqueològic
PO. Box 573 de Tarragona.

i hauran d'ajustar-se a la següent normativa:

- 1.– Els treballs han de ser inèdits. En casos puntuals, la Redacció podrà incloure la traducció d'algun article d'interès local publicat en llengua estrangera en altres revistes de difícil abast, un cop obtinguts els pertinents permisos.
- 2.– L'extensió dels treballs no superarà els 50 fulls DINA-4, numerats, escrits per una sola cara a doble espai, inclosos annexos i gràfics. La Redacció es reserva el dret d'acceptar articles més amplis, si així ho considera pel seu interès.

- 3.– Pel que fa a la documentació gràfica, totes les figures (fotografies, dibuixos, gràfics) aniran numerades amb xifres àrabiques precedides de l'abreviatura *fig.* Hauran de tenir la suficient qualitat, i caldrà citar la font de procedència. Els peus de figura es presentaran a banda.
- 4.– El sistema de citació per a les referències bibliogràfiques es basa en l'establert per a les biblioteques a l'ISBD. Exemples:

Llibres:

FERRER I BOSCH, MARIA ANTÒNIA; DASCA I ROIGÉ, ANDREU; ROVIRA I SORIANO, JORDI. *CL anys de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Una aproximació a la seva història (1844-1994)*. Tarragona: RSAT, 1994.

Articles:

ARBELOA I RIGAU, JOAN-VIANNEY M^a. "L'Arqueologia de la Mort a l'Alt Imperi: El suburbi oriental de Tàrraco". *Citerior. Revista d'Arqueologia i ciències de l'antiguitat*, RSAT, Tarragona, 1 (1995) p. 119-137.

Per a la repetició d'una cita es podrà posar la mateixa referència abreviada, amb el primer cognom del/s autor/s i el primer o el primer i segon substantiu del títol, seguit de tres punts suspensius i la indicació de la pàgina:

FERRER, M. A.; DASCA, A.; ROVIRA, J. *CL anys de la Reial...*, p. X.

ARBELOA, J. V. M. "L'Arqueologia de la mort...", p. X.

Per evitar confusions en cap cas s'usaran fórmules llatines abreujades de repetició (op. cit, ibídem, etc.).

S'acceptarà també el sistema de citacions autor-data, que demanarà la inclusió a final del text de la bibliografia de referència, ordenada alfabèticament per autors, i dins de cada autor per dates.

- 5.– El lliurament del treball es farà en suport paper i informàtic de disquet, preferentment amb programa de PC compatible amb l'entorn Windows en format RTF. En ambdós suports haurà de constar el títol del treball, nom de l'autor i programa utilitzat.

- 6.– Amb el treball s'adjuntarà:

- Identificació de l'autor: nom, adreça, telèfon, e-mail/web, professió, i institució científica o acadèmica.
 - Nom i càrrecs que es vol que apareixin en la publicació.
 - Data d'acabament de l'original.
 - Abstract o resum de menys de 100 paraules, en la llengua original de l'article i en una segona llengua estrangera.
 - Keywords o paraules-clau, en la llengua original de l'article i en una segona llengua estrangera.
 - Llista d'abreviatures i acrònims utilitzats, si escau.
- 7.– La data límit de la recepció d'originals és l'últim dia de l'any en curs, entenent-se que els treballs que arribin amb posterioritat passaran al següent número.
- 8.– El Consell de Redacció del Butlletí es reserva el dret d'acceptar o no els treballs rebuts en base a la seva qualitat, i a demanar un informe extern a un especialista, si així ho creu convenient. En cas de no acceptació, es comunicarà als autors.
- 9.– Els autors rebran les proves d'impremta perquè les revisin en un termini de 15 dies des de la seva recepció. No s'admetran variacions substancials en el text. Cas que no es retornin les proves, es considerarà el text d'impremta com a versió definitiva.
- 10.– Els autors rebran una separata digital del seu article i un exemplar del volum.